

אהרן משה שרייבער: תגובה לסקירה של רפאל שוח"ט

ברצוני להודות לד"ר שוח"ט שכתב סקירה על מאמרי (שפורסם בבד"ד 9 ו-10), ונתן לי בכך הזדמנות להגיב, להבהיר ולהדגיש כמה נקודות חשובות העולות בדברים שכתב. בסקירתו, סוטה שוח"ט, לעתים, מן הדיון במאמרי, ופונה לנושאים שאינם נוגעים למאמר באופן ישיר. הוא מקדיש מקום רב לתזה שלו על הגר"א, ודן ארוכות בתיאור גישתו לפתרון בעיות שונות הנוגעות להגר"א; ובדרכו שלו בבדיקת מהימנות ספרים המיוחסים להגר"א.

בתגובתי זו על סקירתו, לא אנהג כמוהו אלא אדון בדברי הביקורת שלו בעניינים הנוגעים באופן ישיר למאמרי בלבד, ואמנע מלהעיר על העניינים האחרים.

1. נראה לי שהמטרה העיקרית של שוח"ט, בסקירתו — על אף שלא ציין זאת במפורש — היא להגיב על דבריי הנוגעים למאמרו על הגר"א¹ (במאמרי הנ"ל, בד"ד 9, עמ' 20 הע' 39), ואביאם כלשונם:

בגלל כל מה שמוכח במאמרי זה בנוגע למספר ניכר של תלמידי הגר"א ותלמידי תלמידיו שלמדו ועסקו בשאר החכמות, אינני יכול להסכים עם רפאל שוח"ט שכותב: (שם, עמ' 91) "...שהרי חוץ מר' מנשה מאיליא אין לנו מידע על תלמידים של הגר"א שעסקו בלימוד החכמות"; וכן (שם, עמ' 95): "לימודו של הגר"א את חכמות הכלליות לא נתן את אותותיו בתלמידיו. ייתכן אמנם שלמדו אך אין עדויות בנושא חוץ מר' מנשה מאיליא..."

ודברים דומים לאלה (שכתבם במאמרו הנ"ל) הוא אומר גם בסקירתו את מאמרי (סוף סעיף ה.):

אינני טוען שלא היו מתלמידי הגר"א שעסקו בחכמות... רק אמרתי שאין דוגמאות מוכחות לכך חוץ מר' מנשה מאיליא.

שתי טענות אלו של שוח"ט הן לא נכונות, לפי דעתי, ואפרט בהמשך. כמו כן שגויה טענתו (שם, סעיף ד.):

כי ההשכלה היהודית ... גרמה לממשיכי דרכו של הגר"א בישיבות הליטאיות להתרחק מאהדתם לחכמות, עד כדי הסתרת לימוד החכמות בדורות הקודמים.

דבר ראשון, שוח"ט מתעלם לחלוטין מההוכחות הרבות שאני מביא במאמרי (ראה, למשל, עמ' 18-21, שם), באומרו כי אין הוכחות לעיסוקם של תלמידי הגר"א בחכמות מדעיות

1 "הגר"א מיילנא ולימוד החכמות הכלליות", בד"ד 2, חורף תשנ"ו, עמ' 89-106.

(חוץ מר' מנשה מאיליא). במאמרי מובאות הוכחות שהיה מספר ניכר של תלמידי הגר"א שעסקו בלימודי חול — בתוכם ר' אברהם, בנו של הגר"א, שעסק בחכמות (גם חיבר ספר, "גבולות הארץ", ברלין תקס"א, על גאוגרפיה); אחיו של הגר"א, ר' יששכר בער, שעסק אף הוא בחכמות חיצוניות, שלט בשפה הלטינית והיוונית (אף ביקש מחותנו, רבה של אמשטרדם, להשיג עבורו את 'ספר המדות' של אריסטו תמורת "כסף מלא" כדי לרוכשו); ר' בנימין ריבלין (אשר שוח"ט מכיר בו כאחד מתלמידי ההמיוחדים של הגר"א, והוא מוזכר ככזה ע"י בני הגר"א), שלמד ואף עסק במידה מרובה בחכמת המינרלוגיה, בבוטניקה, בזואולוגיה, ברפואה, והקדיש הרבה מזמנו לאיסוף עשבים, שורשים ופרחים כדי ליצר תרופות. נציין את ר' יהושע צייטלין שגם כן עסק בחכמות: והיו עוד אחרים מתלמידי הגר"א שיריהם רב להם בלימודי חול שונים.

עוד נזכיר בעניין זה את הרב אברהם אבלי פסווילר (1764-1836), אב בית הדין של וילנא במשך שלושים שנה, שהיה בן ל"ג שנה כשהגר"א נפטר (בשנת 1797). על יחסו החיובי ללימודי חול, אפשר ללמוד מן העובדה שכתב הסכמה חמה לספרו של יצחק בר לוינון "תעודה בישראל" — החיבור הפרוגרמטז הראשון של תנועת ההשכלה ברוסיה שנדונים בו בגלוי ובבהירות לימודי החול.

שוח"ט מתעלם ממספר ניכר של גאונים, שבהם דנתי במאמרי (חלק א, עמ' 20), תלמידי תלמידי של הגר"א ומעריציו, שחיו בוילנא וסביבותיה, תמכו בלימוד שאר החכמות ואף עסקו בהן.² נמנים עמם — הגאון רבי שמואל שטרשון (הרש"ש); הגאון רבי דוד לוריא מביחוב (שהיה ידוע כבקי בכתבי הגר"א); רבי שמואל, הרב של לוקניק (שהוציא לאור וגם חיבר פירוש על ספרו של הגר"א בחכמת ההנדסה); רבי יעקב באריט (מגיד שעור בוילנא לאברכים המכשירים עצמם לרבנות); רבי יעקב משה בן אברהם מסלונים, נכדו של הגר"א (שעסק בהוצאתם לאור של כתבי היד של הגר"א); רבי אברהם שמחה מאמטשיסלאוו, תלמיד חכם ומקובל ידוע, שהיה בן אחיו ותלמיד מובהק של רבי חיים מוולוז'ין; והיו עוד אחרים. ואולם, בסקירתו על מאמרי, מודה שוח"ט שהרבנים הנזכרים לעיל אכן עסקו ותמכו בלימודי חול, אך טוען ש"אין הם מתלמידי הגר"א" (שם, סעיף ג; כאלו להצדיק התעלמות זו), והוא מתייחס (כך יוצא מדבריו) רק לאלה שלמדו עם הגר"א עצמו, ולא עם תלמידיו.³

אבל עם זה במאמרו (ראה לעיל, הע' 1), הוא עצמו דן באריכות בתלמידי תלמידי של הגר"א, אף הרחיב את הדיבור על כך, בטיעונו שהגישה החיובית של הגר"א ללימוד

2 שוח"ט טוען, בטעות, שאני קורא לרבנים הנ"ל, "תלמידי הגר"א", והלא, במאמרי הנדון בכד"ד 9 (הע' 39; וראה המובאה לעיל —), אני מכנה אותם — תוך שאני מביע את ביקורתי על התעלמותו של שוח"ט מרבנים אלו — "תלמידי תלמידי"; "מספר ניכר של הגר"א ותלמידי תלמידי שלמדו ועסקו בשאר החכמות".

3 קשה להבין טענה זו של שוח"ט. הוא אינו מכחיש שלהגר"א, שהיה יחיד בדורו, ואולי בכמה דורות, הייתה השפעה עצומה על הדורות שאחריו. ובמאמרו (שכבר הוזכר לעיל), שכותרתו "הגר"א מוילנא ולימוד החכמות הכלליות" מעידה על דיון רחב היקף, הוא דן בהרחבה בנושא. תמוה אפוא, שמאמר כזה יצטמצם לדיון בהשפעת הגר"א על התלמידים שלמדו עמו אישית בלבד, ולא דיון על השפעתו על הדורות שאחריו כלל, לפחות על הדור הראשון והשני אחרי פטירתו. במשל אנלוגי, זה לא סביר — כשם שדיון מחקרי בנושא השפעתו של הרמב"ם (שהייתה, כידוע, רבה בכמה תחומים) יתרכז בהשפעתו על תלמידים שלמדו עמו, ולא בהשפעתו לדורות.

החכמות לא השאירה רישומה, לא על תלמידיו וגם לא על הדורות שאחריו:

הדור השלישי, היינו תלמידי התלמידים שנשארו בליטא המשיכו את הקו ההגנתי שעניינו היה להמעיט בערך לימוד החכמות, כדי שלא ליתן נשק בידי יריביהם מן המשכילים. כדוגמה לכך אביא דבריו [מתוך ספרו "מגן וצינה", ו ע"ב — ז ע"א] של ר' יצחק אייזיק חבר, תלמידו של רב מנחם מענדל משקלאב, שנחשב אולי לגדול ממשיכי דרכו של הגר"א במזרח אירופה ברור של תלמידי התלמידים... (בר"ד 2, עמ' 98).

מגמת הזהירות מן ההשכלה הלכה והחריפה לקראת אמצע המאה ה-19, עד אשר ר' יצחק אייזיק, גדול ממשיכי בית הגר"א, בקושי התיר לימוד החכמות ליחיד סגולה, מחמת הסכנה שבהן (שם, עמ' 99). [על כן] — תלמידי הגר"א, כגון ר' מנחם מענדל ור' מנשה מאיליא שהתרחקו מן העיר וילנא וסביבותיה, דיברו על הערכתו של הגר"א ללימודי חול. אך הנשואים בוילנא וואלוז'ין ... מפחד טענות המשכילים והרפורמה, התעלמו מן העניין או ניסו להמעיט בערכו כדי שלא לתת נשק בידי יריביהם מן ההשכלה (שם)

שוח"ט מרחיב אם-כן את דיונו בעניין הנדון לעיל, על פני כמה דפים במאמרו, ונראה בעליל שהוא דן בהמשך גם בדורות שאחרי הגר"א, על כן מוזר שבה בשעה הוא מתעלם לחלוטין מהגאונים החשובים והמפורסמים, תלמידי תלמידיו של הגר"א ומעריציו, שהזכרתם לעיל ושמנתי במאמרי.

יתר על כן, קשה להבין למה בחר שוח"ט (ראה שם, עמ' 98 ו-99), בר' יצחק אייזיק חבר (1789-1853); שהיה בצעירותו תלמידו של ר' מנחם מענדל משקלאב, כמי שאופייני לתלמידי הגר"א? מדוע הוא רואה דוקא בו (מי שפסל את לימודי החול) דמות המייצגת את תלמידי הגר"א ומתארו כ"גדול ממשיכי בית הגר"א במזרח אירופה" (עמ' 99), מתוך הקבוצה הגדולה, הנזכרת לעיל, של תלמידי תלמידיו של הגר"א שגררו בוילנא וסביבותיה ותמכו בלימודי חול?

תמוהה, כמו כן, העדפתו של שוח"ט את ר' אייזיק חבר על פני ר' חיים מוולוז'ין שנחשב בדור שאחרי הגר"א, בדרך כלל כתלמידו החשוב ביותר של הגר"א; וכך העירו עליו גם בני הגר"א. וכדור שאחרי ר' חיים, נחשבו גם הגאונים, שמנתי את שמותיהם לעיל, אשר היו מתלמידי תלמידיו של הגר"א, כחשובים ביותר מבין ההולכים בדרכו.

בסיכום, כששוח"ט דן בתלמידי הגר"א שלמדו אתו פנים אל פנים, הוא טוען שהשקפותיו של הגר"א על חשיבות לימודי חול "לא נתן את אותותיו בתלמידיו" — ובוהו הוא מתעלם ממספר ניכר של תלמידיו ומקורביו של הגר"א שעסקו בשאר החכמות. וכשהוא דן בדור של תלמידי תלמידיו של הגר"א, מתמקד שוח"ט רק בר' אייזיק חבר שהתנגד ללימוד חכמות אלו. כמו כן, הוא טוען כי תלמידי תלמידיו של הגר"א באירופה ניסו להמעיט בערך של לימוד החכמות, אבל מתעלם לחלוטין מן הגאונים המפורסמים, תלמידי תלמידיו (כולל נכדו) של הגר"א, שתמכו בלימוד שאר החכמות. לפיכך, נראה לי כי התמונה המתקבלת מדבריו של שוח"ט איננה נכונה.

במאמר אחר שכתב שוח"ט מאוחר יותר (The Debate Over Secular Studies Among the Disciples of the Vilna Gaon", *Torah U-Madda Journal*, Vol. 8,

1998-1999) הוא מנסה, אולי, לתקן במעט את המשגה ששגה, בהתעלמותו ומן הרבנים הנזכרים שהיו תלמידי תלמידי של הגר"א ומזכיר את ר' יצחק כהנא (בהערת השוליים האחרונה במאמר זה) ואומר כי על אף שהיה תלמידו של ר' אייזיק חבר, הוא תמך בלימודי חול; (אמנם הוא גם הזכירו בקצרה כ"משבח את הגר"א על לימוד החכמות ללא סייג" במאמרו בכד"ד 2 עמ' 99). ואולם הגישה החיובית של הרב כהנא ללימודי חול נוטה לערער על עמדתו של שוח"ט.

בגלל כל הנאמר עד כה, אינני יכול לקבל את מסקנתו של שוח"ט, המובעת במאמרו ובסקירתו, כאילו עמדתו של הגר"א ללימודי חול לא נתנה את אותותיה בתלמידי ובממשיכי דרכו וכי אלה מהם שנשארו בוילנא אף ניסו להמעט בערכם של לימודי חול.

2. טעות אחרת של שוח"ט היא בעניין הבנת המחלוקת של הגר"א על הרמ"א בחושבו כי הגר"א חולק על דעתו של הרמ"א בזה שאין ללמוד החכמות עד שילמד וידע איסור והיתר, ש"ס ופוסקים (תחילת סעיף ד.):

הטענה של שרייבער ש"לא מצאנו שהגר"א רצה שתלמידים יעסקו בלימודן של חכמות אלה לפני שמלאו כרסם בש"ס ופוסקים" אינה מדויקת ... ואפילו מה שציטט מדברי הרמ"א בהלכות תלמוד תורה יו"ד סימן רמו, ד נלשון של הרמ"א: "ומכל מקום מותר ללמוד באקראי בשאר חכמות ... וזהו שנקרא בין החכמים טיול בפרדס, ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחר שמלא כרסו בשר ויין, והוא לידע איסור והיתר ודיני המצות",] הרי שהגר"א חלק על פירושו של הרמ"א שם וטען שלא מדובר בחכמות הכלליות.

שוח"ט טועה פה כאמור, טעות מהותית. עיון ב"ביאור הגר"א" על קטע זה של הרמ"א (שאליו, כנראה, התכוון שוח"ט) מראה בעליל שהגר"א אינו מתייחס כלל לנושא לימוד החכמות, וגם לא לבעיה אם ללומדן לפני או אחרי לימוד ש"ס ופוסקים; אלא הוא חולק על הרמ"א בפירוש של הביטוי "פרדס". הגר"א סובר שהכוונה היא ל"מעשה מרכבה" ולעוד ענייני קבלה, ולעומתו, לדעת הרמ"א, הביטוי "פרדס" מתייחס ללימוד החכמות. לכן, אין הגר"א דן שם כלל בסוגיית לימודי חול. יתר-על-כן, הלא ידוע שהגר"א שקד על התורה יומם ולילה כשהוא מסוגר בכיתו, וישן רק שעות מועטות ביממה; ואף שוח"ט מודה "שהגר"א הדגיש שלימוד החכמות חייב להיות טפל ללימוד תורה" (סעיף ד. בסקירתו). ברור אפוא ללא ספק, שבעיני הגר"א לימוד תורה קודם ללימודי חול.

עדות חשובה נוספת ליחסו של הגר"א ללימודי חול, נשמעה מפי נכדו, רבי יעקב משה מסלונים, שהעיד כי לדעת הגר"א, יש ללמוד תורה לפני שלומדים את שאר החכמות. לר' יעקב משה (כמוזכר גם במאמרו של שוח"ט, עמ' 96), נמסרו רוב כתביו של הגר"א; הוא הקדיש את חייו להכינם לדפוס, והיה בקי בהם בקיאות מופתית. ר' יעקב משה היה גם המוציא לאור של ספרו של הגר"א, "איל משולש" (בנושא הגאומטריה), והוסיף לו הקדמה ארוכה משלו, המשקפת את דעת הגר"א על לימוד החכמות, ובה הוא כותב: "... שלא לכנס בפתח התכמה עד שימלא כרסו בתורה ובמצות" (ההדגשה משלי; מתוך הקדמה שנייה, עמ' ה, וילנא הורדנא 1834). זהו בדיוק הרעיון שמובא ברמ"א. אין הדעת נותנת שנכד זה לא יהיה נאמן לתורת סבו או יסלף אותה ויביע דעה הפוכה, בייחוד במבוא שכתב לספר של סבו בנושא הגאומטריה הנחשבת ליסוד חשוב של החכמות הכלליות בעיני הגר"א.

3. שוח"ט מביע תמיהה על שציטטתי מהספר "קול התור" על אף הספקות הקיימים בנוגע למהימנותו. הוא לא מזכיר, את ההערה שבתחילת מאמרי (בד"ד 9, עמ' 7 הע' 4) שבה ביארתי את הסיבות לכך; ואצטט משם:

על אף הספקות בנוגע למהימנותו של ספר "קול התור" (שאיחד להם דיון נפרד), אני מביא ציטוטים ממנו, מכיוון שיש בו סיכום נאה של רעיונות המובאים ממקורות חשובים אחרים (המפורטים להלן); הוא כתוב בסגנון יפה ותמציתי וידוע לרבים [הספר ראה אור בארבע מהדורות]; ובעיקר, חשוב לדעת כי גדולי תורה כר' יעקב משה חרל"פ ור' חיים פרידלנדר, שהיה המנהל הרוחני בישיבת פוניבו' (שידיו רב לו בחכמת הקבלה שבה עוסק הספר), שהזכרנוהו לעיל ועוד אחרים בני היישוב הישן בירושלים, האמינו באותנטיות של ספר זה כמשקף את דעת הגר"א.

זאת ועוד, הדגשתי במאמרי כי ראוי לצטט מ"קול התור" גם בגלל הרעיון המעניין המובא שם (ולא מוזכר בשום מקום אחר), על הקשר בין לימוד החכמות לימות המשיח, לפי השקפתו של הגר"א. הגר"א חזה, על פי הכתוב שם, שתי תופעות גורליות לעולם בכלל וליהודים בפרט; כמו-כן צפה ששתייהן תתרחשנה באותה תקופה: התופעה האחת היא התפתחותם המהירה והמדדימה של המדעים והטכנולוגיה אחרי שנת 1840, שתיביא להטבה גשמית של בני אנוש והיא קשורה להתהוותה של הטבה רוחנית נפלאה לעתיד לבוא. התופעה השנייה היא עלייתם של המוני יהודים לארץ ישראל, תופעה שהתחילה בתקופה הזאת. לכאורה אין כל קשר בין שתי תופעות אלה, אך הוא ראה בהן תנאי מוקדם ותנאי משותף, כאחד, לתקופת המשיח (וראה מאמרי שם, עמ' 14, 15).

יתר על כן, נראה כאילו שוח"ט, לא הבחין כי חלקו השני של מאמרי (בד"ד 10, בייחוד קטע 1 ו עמ' 14-16) הוקדש לבחינת האותנטיות של "קול התור" ולהבעת הספקות, והדעות השונות לגבי ספר זה. החלק הראשון של מאמרי דן בנושא אחר — השקפת הגר"א על לימוד שאר החכמות, וכן בדעה שלהשקפתו בנושא יש זיקה לתפיסתו את תקופת המשיח (ראה בד"ד 9, עמ' 13-17). לכן, בתחילת חלק א של המאמר, הסתפקתי בהערה המציינת את הבעייתיות בנוגע לאמיתות "קול התור" בלי לפרט; ובחלק ב דנתי באריכות בעניין זה. בנוסף לאיזכור הנ"ל בתחילת חלק א (הע' 4), חזרתי והבעתי הסתייגות זו פעמים אחדות, כשציטטתי מובאות מספר "קול התור", וציינתי שמדובר באותו ספר שלגביו יש ספקות, כדי שהקוראים, אף אלו שלא שמים לב להערות שוליים, יהיו ערים לכך שמהימנותו של הספר שנויה במחלוקת.

מעניין, ששוח"ט עצמו מדגיש את חשיבותו של ספר "קול התור" וכותב שהספק לגבי אמיתותו של הספר "אינו ממעט את חשיבות החיבור כשלעצמו" (סעיף ד. בסקירתו; כמו כן הוא מזכירו במאמרו הנ"ל, בד"ד 2, עמ' 102 הע' ב5). לשאלה אם נכון היה לצטט מ"קול התור" כפי שנהגתי בחלק א של מאמרי או לא, זה עניין של שיקול דעת — ואני החלטתי להבהיר את בעיית הספק ועם זה לצטט ממנו, בגלל הסיבות שפירטתי לעיל.

לסיום, אניב עוד על שלושה עניינים בסקירתו של שוח"ט, גם אם כשלעצמם הם חשובים פחות — אך בעיני חשוב לצייןם ולדון בהם.

אמר רב הונא אמר רב משום רבי מאיר: לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה (פסחים ג ע"ב) לפי שמתקיימת גירסא שלה יותר מן הארוכה (רש"י שם, ד"ה וכל היכא)

4. סוגיה אחרת ששוח"ט לא הבין במאמרי, באה לכיטוי בכותבו (סעיף ב. בסקירתו), כי "שרייבערן קבע על סמך זה [ספר "קול התור"] שהגר"א ראה בלימוד החכמות הכלליות סלילת דרך לגאולה העתידה. "והלא בפירוש ציינתי בצורה ברורה שלפי "קול התור" זאת השקפת הגר"א: וכך, בנוגע לקשר שבין לימוד החכמות לתקופת המשיח, כתבתי שזו שיטת הגר"א, לפי "קול התור" (שם, חלק א, עמ' 14); כמו־כן כתבתי כי "שתי התופעות הנ"ל בתפיסת הגר"א, לפי "קול התור", קשורות לתקופת המשיח ומתקיימות בה..." (שם, עמ' 15; ההדגשה איננה במקור), וכן במקומות נוספים במאמרי.

5. שוח"ט טעה בהבינו (סעיף ב., בסקירתו) שאני מסתמך על ספר "מדרש שלמה" שנתחבר על ידי שלמה זלמן ריבלין, האיש שהוציא לאור את ספר "קול התור". ההפך הוא הנכון. הוא מתעלם מן העובדה שבמאמרי אני מערער על מהימנותו ואמינותו של הספר "מדרש שלמה". לכן, בגלל הדברים הלא נכונים, בעיני, שבספר ההוא, כתבתי שאני מטיל ספק במהימנותו של "קול התור" שיצא לאור על ידי אותו אדם שלמה זלמן ריבלין.

6. במאמרי (חלק ב, הע' 20) כתבתי על ראיונות עם שבעה אנשים, בהם מחברי ספרים על הגר"א ומומחים בכתיבו ובענייני קבלה ככלל. שאלתי לדעתם על אמיתות הספר "קול התור", ואם הרעיונות שבספר (שהוא מלא מתורת הקבלה) מתאימים לרעיונות שבכתבי הגר"א, וכן, ניסיתי לברר אם צורת החשיבה שבו, הסגנון והביטויים שלו וכיו"ב, ניכר מהם כאילו מקורם בדברי הגר"א. על כך מעיר שוח"ט (הע' 34 בסקירתו), כי "הדיון של שרייבער על דעת מקובלי ירושלים איננו רלוונטי לעניין". תגובתו זו היא מתמיהה, שהרי רק אנשים כמו אלה ראויים לדון באמינות הספר — להתרשם אם ההשקפות המובעות בו תואמות את הרעיונות שהביע הגר"א בשאר כתביו, ואם מהלך המחשבה ודרך ההתבטאות דומים הם. נראה לי שראיונות עם מומחים כאלה הם מאוד רלוונטיים לעניין, ואף דומני ששוח"ט עצמו נוטה להסכים לכך באומרו, באותה סקירה (סעיף ד.) כי "הדרך היחידה לכירור אימות החיבור "קול התור" היא דרך השוואתו לחיבורים אחרים של הגר"א."